

GÓT IRODALOM.

II. Ulfilas és a gót nyelvemlékek.

6. Ulfilas élete. A nagy gót püspök, kinek a világirodalom a szentírás első modern fordítását köszöni, kimagasló, hatalmas alakként áll a nagy népvándorlás óriási hősei és fejedelmei közt. Roppant kár, hogy életéről, neveléséről, tanulmányairól oly keveset tudunk; mert a külső életére vonatkozó pár adatnál, melyeket tisztelői feljegyeztek, kétségtelenül sokkal érdekesebb volna a kitűnő férfiú világnézetét, politikai és erkölcsi gondolkodását ismernünk; hiszen ez buzdította őt első sorban azon nehéz feladat megoldására, mely nevét halhatatlanná tette.

Az Ulfilas életére vonatkozó adatokat két ötödik századi írónak, az arianus Philostorgiusnak, és a nagy püspök tanítványának, Auxentiusnak, köszönjük.¹⁾ Ezek alapján, némely itt-ott elszórt csekély adat felhasználásával, Ulfilas életéről mindössze a következőket tudjuk.

Ulfilas²⁾ 311-ben született a Duna bal partján lakó gótok közt; mint Philostorgius állítja, cappadociai szülőktől, mint Bessell igen valószínűvé tette³⁾, előkelő gót családból származott. A 17 éves ifjú 378-ban (Konstantinus császár uralkodása alatt) mint túszer vagy mint követ került Konstantinápolyba, az ókori műveltségnek akkor központjába, hol alkalmasint a görög és latin nyelvet elsajátította. Kiváló tehetségeit és nagy tekintélyét legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy Nicomediai Eusebius őt már 341-ben, tehát alig 30 éves korában, az antiochiai zsinaton a gótok püspökévé fölszentelte. Mint ilyen utódja volt azon Teophilusnak, ki a nicæai zsinat (325) határozatait aláírta (Socrat. Histor. eccl. II. 41). Ulfilas (mint az összes gót népek) követte hitvallásában Ariust, az alexandriai presbytert, ki Krisztus istenségét tagadta.⁴⁾ Az arianizmus a IV. században nagyon el volt terjedve; különösen Konstantius keletrómai császár volt lelkes híve és védője. Ulfilas buzgón terjesztette a keresztyén vallást a gótok közt, kik azt örömmel fogadták. De Athanarich, a nyugati gót fejedelmek leghatalmasbika (*ireligiosus et sacrilegus iudex Gothorum* Auxentiusnál), híven és szigorúan ragaszkodott — leginkább politikai okokból — a pogány valláshoz és üldözte keresztyén alattvalóit. Sokan meghaltak hitökert, Ulfilas élete is veszélyben forgott. De

nem ezen veszély, hanem inkább azon belátása, hogy a gót keresztyéneknek bár hős és lelkes halála nem képes az általa egyedül üdvözítőnek elismert vallást megvédeni és föntartani a kegyetlen fejedelem ellen, reá bírta őt arra, hogy híveivel együtt hazáját elhagyja és római földön megtelepedjen. Ez 348-ban, harmincz évvel a húnok betörése és a gótok tömeges kivándorlása előtt történt. Konstantius császár, ki a keresztyéneket, de különösen az arianus keresztyéneket szerette és Ulfilast nagyra becsülte, igen jól fogadta a jövevényeket, kiket Mœsiában, a Hæmus hegy éjszaki alján, Nicopolis körül telepített le. Itt ezen úgyn. *Minores Goti* vagy *Moeso-Goti* még a IV. században is külön államot képeztek. Midőn utóbb, a hún betörés után, a nyugati gótok tömegesen jöttek Mœsiába, Ulfilas gótjai össze nem vegyültek velök és nem vettek részt lázadásukban. Meglehet, hogy az a főpap, ki (Ammianus szerint) az adrianápolyi véres csata előtt Fridigern és Valens közt a béke föntartása érdekében járt, a gótoknál és rómaiaknál egyaránt nagy tiszteletnek és méltó tekintélynek örvendő Ulfilas volt.

Itt, Mœsiában fordította le Ulfilas népe számára a szent írást gót nyelvre. Népének ezen kivezetése, a hatalmas Aldunán át, egy új hazába és nagyszerű biblia-fordítása méltóvá tették őt a «Gótok Mózes» nevére, melylyel már Konstantius császár megtisztelte a kitünő főpapot. — Ulfilas, mint említettük, nemcsak lelkes keresztyén, hanem lelkes arianus is volt. Már 360-ban járt Konstantinápolyban az arianismus érdekében; 380-ban, Theodosius császár meghívására, ugyanezen ügyben másodsor is kereste fel a görög birodalom fővárosát. E második tartózkodása alatt, 381-ben, meghalt a 70 éves aggastyán Konstantinápolyban, hol az összegyűlt püspökök és nagy számmal megjelent keresztyén hívek ünnepélyesen eltemették «a gótok ősz és nagy tiszteletben álló püspökét és primását». ⁵⁾

Ulfilas irodalmi tevékenysége nagy volt. Auxentius említi, hogy Ulfilas görög, latin és gót nyelven prédikált és hogy mind a három nyelven *plures tractatus et multas interpretationes volentibus ad utilitatem et ad aedificationem* írt. Mindezen irataiból semmi sem maradt az utókorra; de megvan leghíresebb és, ha meggondoljuk a kort, melyben, és a fejletlen s az irodalom terén még soha nem használt nyelvet, melyen keletkezett, valóban csodálatra méltó, bámulatos műve: bibliája, a szentírás első fordítása valamely

modern nyelvre. Műve először is saját népe, a nyugati gótok számára készült; de használták és olvasták azt a többi gót népek, főleg a művelt keleti gótok is; hiszen a fönmaradt kéziratok is Italiában, a keleti gótok birodalmában, irattak⁶⁾. Hogy a biblia oly korán fordítottatott gót nyelvre, annak okát leginkább a keleti egyház azon szokásában kell keresnünk, hogy a megtérített népek nyelvét és annak szerepét az isteni tiszteletben soha sem bántotta, — ellentétben a nyugati egyházzal, mely a nemzeti nyelveket mindenütt megvetette és az isteni tiszteletben csak a latint tűrte meg. Így tehát a gótoknál is a nemzeti nyelv volt az isteni tisztelet nyelve; — azért korán érezhették a papság és a nép az isteni tisztelet alapjának, a gót bibliának hiányát és szükséges voltát.

¹⁾ Philostorgius tudósítása nem is maradt eredeti alakjában, hanem csak Photius kivonatában (Epitome, II, 5) reánk. Azért jóval fontosabbak Auxentiusnak, dorostorusi (silistria) püspöknek, Ulfilas tanítványának, feljegyzései, melyeket egy V. századi hártakéziratban (a párisi könyvtárban, Supplem. lat. No. 594.) Waitz György fedezett föl. E kéziratban foglaltatnak (Hilarius és Ambrosius több könyvén kívül) a *Gesta episcoporum Aquileja adversum hereticos Arrianos*, azaz: az Ambrosius elnöklete alatt 381-ben Aquiléjában tartott zsinatnak, mely főleg az arianusokkal foglalkozott és Arius tanát elvetette, jegyzőkönyvei. E jegyzőkönyvek széles margójára írta Maximinus püspök az arianismust védő megjegyzéseit és utánna Auxentius az Ulfilas életére vonatkozó adatokat. Ez adatokat először fölfedezőjük dolgozta föl: *Georg Waitz, Über das Leben und die Lehre des Ulfilas*, Hanover 1849. A Waitz művén és újabb adatokon alapszik *W. Bessell* műve: *Über das Leben des Ulfilas und die Bekehrung der Gothen zum Christenthume*, Göttingen, 1860. E munka tartalmazza a legjobb és legmegbízhatóbb anyagot. Photius tudósítását német fordításban közli *E. Bernhardt* Vulfila-jában, p. VIII—IX; Auxentius előadását latin eredeti szövegben ugyanaz u. o. p. XII—XIX.

²⁾ A püspök nevének eredeti gót alakja kétségtelenül *Vulfila*; így írják *Iordanis* (c. 51) és *Cassiodorius* (*Historia tripartita* VIII, 13), kik maguk is gótok voltak, a nevét. *Ulphilas* a név görögösített alakja, melyet én megtartottam, mivel a legszokottabb és legismertebb. A név különben a különböző forrásokban különböző alakban fordul elő: Auxentiusnál *Ulfila*, Maximinusnál *Hulfila*, Izidorusnál *Gulfilas*, Philostorgiusnál *Urphilas*, Sokrates-, Sozomenos- és Theodoretusnál *Ulphilas*. Hogy a kezdő V-t a latin és görög írók elhagyták, főleg abból magyarázható hogy a gótban a V-nek igen gyenge, hehezetes, az angol W-hoz hasonló

kiejtése volt. L. Fr. Dietrich, *Über die Aussprache des Gotischen*, Marburg, 1862, 77. l. és Ad. Holtzmann, *Deutsche Grammatik*, Leipzig, 1870, I. 40. l.

³⁾ Über das Leben d. Ulfilas, p. 110. Bessell főleg arra fektet súlyt, hogy Philostorgiusnak módjában nem volt, azon adatokról tudomást szereznie, melyeket Ulfilas eredetéről közöl és hogy a nyugati gótok ahatottak valaha, mint Philostorgius állítja, Cappadociáig. Talán arra is volna súly fektetendő, hogy Auxentius és az egyházi írók, kik sokkal többet tudnak Ulfilasról, e cappadociai származásáról mit sem tudnak; továbbá arra, hogy Philostorgius feljegyzései egyáltalában nagyon zavartak; végre arra, hogy Ulfilas neve tisztán gót név. Gót *vulfs* (farkas), kicsinyítővel *vulfila*, a mai délnémet dialektusban *Wölfl* (Déli Németországban igen elterjedt családnév). Bernhardt (Vulfila, p. IX) nem tartja Philostorgius kérdéses adatait teljesen elvetendőeknek.

⁴⁾ Arius, alexandriai presbyter, a IV. században, Antiochiában nyerte műveltségét és tudományánál valamint szent életénél fogva nagy tekintélynek örvendett. Arius tana szerint Isten-atyá és Isten-fió *lényegökben* különböznek egymástól, a mennyiben az utóbbi az «első által» és «időben» teremtetett, míg amaz maga az első és örök időktől van; azért szerinte az Isten-fió tökéletességben *hasonló* ugyan az Isten-atyához, de nem *azonos és egyértékű* vele. — Midőn Arius tana mind több híveket hódított, Alexander alexandriai püspök 321-ben tartományi zsinatot hívott össze, melyen száz egyiptomi és libyai püspök Arius tanát elítélték és őt magát egyházi átokkal sújtották. Arius most barátjához, nikomédiai Eusebiushoz menekült, kinél *Thalia* cz. híres könyvét írta. Nagy Konstantin császár, egyházi és politikai zavaroktól tartva, 325-ben az első általános (oekumenikus) zsinatot hívta egybe Nicæába, melyen két ezernél több keleti pap megjelent; nyugatról Vitus és Vincentius presbyterek jöttek, mint a római püspök küldöttei. Itt, előbb a császárnak, majd Hosius cordubai püspöknek elnöklete alatt, Alexander pártja győzött, melyet főleg Athanasius (ki 326-ban alexandriai püspök lett) támogatott, illetőleg vezetett. De 336-ban egy Tyrusban tanácskozó zsinat elítélte Athanasiusot és később egy jeruzsálemi zsinat kimondta, hogy Arius újra fölveendő az egyházközségbe. De ekkor Arius rögtön és váratlanul meghalt, s halála után sok zavar és harc után Theodosius császár végre 380-ban az arianismust teljesen elfojtotta. De a germán népek az arianismushoz még tovább is maradtak hívei: a nyugati gótok, a suevek, a vandálok, a keleti gótok és a longobárdok (ezek legtovább, egészen 671-ig) lelkes arianusok voltak. *Krafft* (Kirchengeschichte I. 339) a régi germán népek rokonszenvét az arianismus iránt különösen avval is indokolja, hogy ez közelebb állt a germánok pogány vallási fogalmaihoz és nézeteihez, mint a

katholikus hitvallás. — Európában a frankok döntötték el a katolicizmus diadalát, mert ezek, a mióta a keresztyén vallást elfogadták, kezdettől folyton katolikusok voltak és, főleg politikai okokból, szövetkeztek ezen egyház fejével, a római püspökkel, ki az ő segítségökkel nyerte hatalmas állását a keresztyén egyházban.

5) Közlöm *Auxentius*-ból a legfontosabb életrajzi adatokat: *Ulfila* . . . *quadraginta annis in episcopatu gloriose florens, apostolica gracia graecam et latinam et goticam linguam sine intermissione in una et sola ecclesia Christi praedicavit . . . Qui et ipsis tribus linguis plures tractatus (értekezéseket) et multas interpretationes (fordításokat) rolentibus ad utilitatem et ad aedificationem sibi ad aeternam memoriam et mercedem post se dereliquit. . . . Hic dei providentia et Christi misericordia propter multorum salutem in gente Gothorum de lectore (talán a római birodalomban letelepedett gótoknál volt lector) triginta annorum episcopus est ordinatus Ubi et post multorum servorum et ancillarum Christi gloriosum martyrium, imminente vehementer ipsa persecutione, completis septem annis tantummodo in episcopatum, supradictus sanctissimus vir beatus Ulfila cum grandi populo confessorum de barbarico pulsus in solo Romaniae a tunc beate memoriae Constantis principe honorifice est susceptus, ut sicuti deus per Moysen de potentia et violentia Faraonis et Egyptiorum populum suum liberavit et rubrum mare transire fecit et sibi servire providit, ita et persaepe dictum deus confessores sancti filii sui unigeniti de barbarico liberavit et per Danubium transire fecit et in montibus secundum sanctorum imitationem sibi servire decrevit . . . ubi sine illis septem annis treginta et tribus annis veritatem praedicavit . . . Qui cum praecepto imperiali, completis quadraginta annis ad Constantinopolitanam urbem . . . perrexit . . . statim coepit infirmari, qua in infirmitate susceptus est ad similitudine Elisei prophetae.*

6) Ulfilas hitvallása biblia-fordításában is felismerhető. Hogy Pál apostolnak a zsidókhöz írt levele, melyet az ariánusok el nem ismertek, hiányzik az Ulfilas fordításából, alig szolgálhat itt bizonyítékul, mert hiszen a fordításból egyéb darabok sem maradtak fenn. Sokkal fontosabb a fenmaradt fordításban a Philippibeliekhez intézett levél második fejezetének hatodik pontja: *ὅτι ἀρετῶν ἰσότης τὸ εἶναι ἰσα θεῷ*: nem állítá ragadománynak lenni az ő Istennel való egyenlőségét. E mondatot Ulfilas így fordítja: *ni vulva rahnida visan sik galeiks gutha.* — **ισος, aequalis*, a gót bibliában mindig *ibns* (agsz. *even*, ófn. *eban*, úfn. *eben*); — *galeiks*, a mely szót Ulfilas e helyen használ, mindig a. m. *ἰσως, similis*. Tehát Ulfilas fordításában «az Istennel való egyenlőség» helyett, az ariánizmus szellemében, «az Istenhez való hasonlóság»-ot találunk. V. ö. *Krafft* id. h. 346. l. Azért nevezi Salvianus presbyter (*De gubern. dei*, V. 2) a barbárok bibliáját (*scripta*), azaz a gót fordítást, *male interpolata et male tradita.* — A *Skeireins* (l. alább) János evangéliomának

magyarázatában erélyesen és határozottan védi az arianismust a katólikus felfogással szemben.

7. **Ulfilas biblia fordítása.** Auxentius csak egész általánosságban mondja, hogy Ulfilas sokat írt és fordított; bibliáját külön nem említi; ő nagyobb súlyt fektet tanárának igaz (arianus) hitvallására, mint irodalmi működésére. De Philostorgius és Socrates (IV, 33) írják, hogy Ulfilas a gót írást felfedezte és a szentírást lefordította, még pedig, Philostorgius szerint, az *egész* bibliát, a királyok könyvei kivételével, «nehogy ezeknek tartalmával népnek különben is igen harcziás szellemét még inkább fokozza». Ez indokolás kétségtelenül hamis, mert pl. Jozsua, a Bírák vagy Sámuel könyvei legalább is oly harcziás tartalmúak, mint a királyok könyvei, amazokat pedig lefordította Ulfilas.¹⁾ De valószínű, hogy a nagy püspök nem fejezte be fordítását és hogy azt, az ő halála után, mások folytatták. Esra és Nehemia fordítása legalább a fordítónak egészen eltérő eljárását mutatja, és Lukács evangéliomának egy része is oly nyelvi sajátosságokat tüntet fel, melyek Ulfilas nyelvezetétől eltérnek.²⁾

Ulfilas bibliájának kéziratai valószínűleg mind Olaszországban, Theoderich korában, tehát 130—150 évvel a fordítás keletkezése után készültek. Ilyen kézirat van mindössze hat, illetőleg hét. Ezek a következők:

1. *Codex Argenteus*, eredetileg 330, ma még 167 levél. Biborszínű szironyra van ezüst betűkkel írva; a sectiók kezdetei az illető sorok végéig, a címfeliratok és az egész Miatyánk arany írással vannak kitüntetve. A kézirat alsó szélén ívalakú arabeszek közt állnak a parallel helyek. A lapszálon itt-ott (vagy tizenöt helyen) megjegyzések olvashatók. — E pompás kézirat eddig még fel nem derített úton módon került Werden apátságba (a Ruhr folyó mellett, Westpháliában, négy mérföldnyire Köintől), hol a XVI. században fölfedezték. Innen a kézirat még a XVI. század vége előtt Prágába került, II. Rudolf császár birtokába, hol 1648-ban a Hradsin ostroma alkalmával a svéd vezérnek, Königsmark grófnak kezébe került, ki azt Krisztina királynénak ajándékozta. A királyné Vossius Izsáknak, a híres németalföldi philologusnak adta, kinél Vossius nagybátyja, Junius Ferencz (1589—1677) az egész kéziratot leírta, mire 1665-ben kiadta. Vossius-tól Gabriel de la Gardie, az upsalai egyetemi könyvtár alapítója, négy vagy hat-

száz talléron megvette a codexet, ezüstbe köttette és visszaajándékozta királynéjának, ki azt az upsalai könyvtárnak átadta, hol a középkor ez egyik legpompásabb és legbecsesebb kincsét még ma is őrzik. Századunk elején (1821 és 1834 közt) tíz levelet (a Márk evangyéliomának elejét) elloptak belőle, de ezek 1857-ben ismét visszakerültek.

A milanói kéziratok, melyeket 1817-ben Mai Angelo Bobbio-ban (a Trebbia folyó m.) a VII. században alapított és hajdan kéziratokban oly dúsgazdag liguriai kolostorban felfedezett, mind másodiratosak (palimpsestek). Van ilyen négy:

2. *Ambrosianus A*, mely Sz. Pál leveleit és a gót naptár töredékeit tartalmazza, eredetileg 406 levélből állott, ma még 208 levélből áll, de ezek közül 12 üres és 2 teljesen olvashatatlan. A gót írás két leíró kezét mutatja. A lapszámon sok megjegyzés. Fölébe Nagy Gergely homiliáit írták.

3. *Ambrosianus B*, eredetileg 336, ma 156 (köztük két üres) levél, Sz. Pál összes leveleit tartalmazta, de a rómaiakhoz intézett levél teljesen elveszett. Sz. Jeromos egy commentárját írták fölébe.

4. *Ambrosianus C*, mindössze két levél, Máté evangyéliomának egy töredékével. Az evangyéliomok latin fordítása van fölébe írva.

5. *Ambrosianus D*, három levél, Esra és Nehemia töredékeivel. Fölébe a királyok könyveinek egy latin commentárja van írva.

6. *Codex Carolinus*, előbb a weissenburgi (elszászi) kolostorban volt, 1678 óta a wolfenbütteli könyvtárban van. Négy levél, melyek a rómaiakhoz intézett levélből 42 verset tartalmaznak. A gót fordítás mellett áll, sorról sorra megfelelőleg, a latin fordítás.

7. Egy IX. századi *salzburgi kézirat* (jelenleg Bécsben), mindössze néhány gót szó és számjegy, melyek, Grimm Vilmos (Wiener Jahrbücher der Literatur, 43. köt.) szerint, Mózes első könyvének 5-dik fejezetéből valók. ³⁾

Ulfilas kétségtelenül görög szövegből fordította a bibliát. Az ó-szövetség határozottan a Septuagintán alapszik, de nem a codex sinaiticus szövegén, hanem oly görög fordításon, mely szorosabban ragaszkodott a héber eredetihez. Az új szövetségnek Ulfilas által használt szövegére vonatkozólag, eltérnek a vélemények. Ulfilas t. i., mit különösen kifejezései, fordulatai, mondatffüzése stb. bizonyítanak, kétségtelenül ezt is a görögből fordította, de oly görög

szövegből, mely a reánk maradottaktól sok tekintetben eltér. Különösen feltűnő, hogy fordítása, főleg Szt. Pál leveleiben, eltérve a görög szövegektől, sokszor egyezik a latin Vulgátával. *Wackernagel* (Ds. Literaturgeschichte, I², 21.) azt hiszi, hogy *Ulfilas* oly görög szöveggel rendelkezett, mely teljesen elveszett; *Gabelentz* és *Loebe* pedig (*Ulfilas*, I. p. XVIII), hogy fordításának ezen eltérő, illetőleg a Vulgátával egyező helyei, csak későbbben csempésztettek a görög szöveggel eredetileg tökéletesen egyező gót fordításba. Legvalóbszínű *Bernhardt* (*Vulfila*, p. XXXVIII) felfogása, hogy *Ulfilas* a görög és a latin szöveget egyaránt használta és majd inkább am azt, majd, főleg nehezebb helyeknél, emezt követte. V. ö. *W. Bangert*, *Der Einfluss lateinischer Quellen auf die got. Bibelübersetzung*. Rudolstadt, 1880, és *C. Marold*, *Kritische Untersuchungen über den Einfluss des Lateinischen auf die got. Bibelübersetzung*. Germania XXVII és XXVIII. — A gót biblia eredetijének megállapítását nagyon megnehezíti azon kétségbe nem vonható tény is, hogy később papok és másolók változtattak a gót fordítás szövegén.⁴⁾ Ez — nem tekintve a nagy számmal előforduló, de könnyen felismerhető írási hibákat — általában hármias irányban történt: 1. A hol *Ulfilas* fordítása nem egyezett teljesen az eredeti szöveggel, de egyezett egy parallel helylyel, ott ez utóbbi szerint megváltoztatták a gót szöveget. 2. A fordítás szelére írott glossákat bele vették a fordításba. 3. Javították, ill. módosították a gót szöveget a latin fordítás szerint. [Mind ezekre utalnak alább a szöveghez csatolt jegyzetek.]

Ulfilas irányáról és a gót mondatban sajátosságairól nehéz biztos ítéletet mondani, mert munkája, bármily szabadon és ügyesen járt is el a lelkes püspök, mégis fordítás, és mint ilyen többé-kevésbé nemcsak tartalomra, hanem alakra nézve is kötve van az idegen szöveghez.⁵⁾ Annyi első pillanatra is kétségtelen, hogy *Ulfilas* nem ragaszkodott szóról szóra az eredetihez, hogy, tekintettel a gót nyelv szellemére és sajátosságos jellemére, híven ugyan, de nem szolgálilag fordította a szentírást. Ezt bizonyítja minden vers, minden mondat, ha összevetjük az eredeti szöveggel. Hogy a gót és a görög biblia általában mégis oly föltűnően egyeznek, még pedig mind az alakok használatában, mind a szó- és mondatkötésben, annak főoka nem abban keresendő, hogy *Ulfilas* talán nyelvét a göröghöz erőszakolta, hanem rejlik az azon körülményben, hogy a gót nyelv az alakok tökéletességét, a szótár gazdagsá-

gát és a mondattan finomságát illetőleg igen közel áll az óclassicus nyelvekhez, különösen a göröghöz. Sajnálhatni, hogy gót eredeti munka, főképen hogy a gót költészet termékeiből semmi sem maradt az utókorra; de azért (vagy jobban: annál is inkább) kétségbe vonhatatlan Ulfilas munkájának nagy fontossága, melyet még fokoz azon körülmény, hogy germán nyelven írt munkára, a gót biblia után, csak vagy egy fél évezred múlva akadunk újra. Ugyanazon időben, melyben Ulfilas, hazafiságtól és válásosságtól ihletve, népe számára lefordította az új műveltség legfontosabb forrását, a szentírást, — ugyanazon időben nyomultak kelet felől Európába a húnok, kik a germán népeket nyugat és dél felé tolva, megindították azon roppant mozgalmat, mely több századra terjed, s melyet a népek vándorlásának nevez a történelem. Ezen, harcokban és zavarokban dúsgazdag századok, melyek az ezeréves római birodalom bukását és számtalan új államnak meteoriként elvonuló keletkezését és elenyészését látták, nem kedveztek a műsák egyikének sem. E korszakban nem találkozott férfiú, ki valamely német nyelven irodalmilag működött volna; vagy, ha találkozott, számtalan ókori kincsesel együtt az ő munkája is elveszett, mint elveszett ezen zavarokban a germán népek mythológiájának és hősmondájának tetemes része. Így tehát Ulfilas a német nyelv és irodalom történetének szempontjából hatalmas alakként emelkedik ki egy sötét, terméketlen korból, magánosan, előd és utód nélkül. Munkája akaratlanul is Luther hasonló munkájára emlékezteti a történészt. Hasonló e két munka, még pedig nemcsak a tárgy azonosságánál fogva. Mind a kettő roppant fontosságú azon viszonyra nézve, melybe a német népek a keresztyén vallással léptek; mind a kettő nagy fontosságú a német nyelvek történeti fejlődésében; mind a kettő egyszersmind a szó legjobb értelmében népies munka, mely valódi nemzeti kincse lett, amaz a gótoknak, emez a modern németeknek. De hasonló e két nagyszerű munka a fordítás módja és jelleme tekintetében is, és valóban bámulva tapasztalhatjuk számos helyen, hogy Luther ugyanazon szóval (gyökkel), ugyanazon fordulattal, ugyanazon mondatkötéssel fordít, melyet Ulfilas, eltérőleg az eredeti szöveg betűjétől, használt volt. Ezen körülmény bizonyít talán a gót nyelvnek nagy befolyásáról a németre, de bizonyít egyszersmind a két fordítás népies, nemzeti jellege és jelessége mellett is.

¹⁾ Cassiodorius (Histor. tripart. VIII, 13): *tunc etiam Vulphilas Gothorum episcopus litteras Gothicas advenit et scripturas divinas in eam convertit linguam*, és Sokrates IV, 33: Οὐλφίλας ὁ τῶν Γότθων ἐπίσκοπος γράμματα ἑφεύρε γοτθικὰ καὶ τὰς θείας γραφὰς εἰς τὴν Γότθων μεταβάλων τοὺς βαρβάρους μανθάνειν τὰ θεία λόγια παρεσκευάσεν. E forrásokból származnak a későbbi, hasonló tartalmú feljegyzések Isidorus-, Sozomenos- és másoknál. Jordanis (c. 51) csak a gót írás feltalálójának nevezi Ulfilast (*qui eis* [a gótoknak] *dicitur et literas instituisse*), bibliafordításáról nem tesz említést.

²⁾ Ez eltéréseket behatóan tárgyalja *Bernhardt*, Kritische Untersuchungen zur gotischen Bibelübersetzung, két rész, I. Meiningen 1864, II. Eberfeld 1868, és Vulfila, bev. §. 36.

³⁾ A gót emlékek némely csekély töredékeinek első kiadását *Bonaventura Vulcanius*nak De Literis et Lingua Getarum sive Gothorum (Leyden, 1597) cz. kis könyvében bírjuk. E könyvnek Vulcanius csak kiadója; szerzője *Arnold Mercator* (+ 1587, a híres geographus fia), ki földrajzi és régészeti kutatásai alkalmával a verdeni kolostorban a codex argenteust felfedezte. A mit a XVI. és XVII. században gót nyelvről és irodalomról Junius Ferencz műveig keveset tudtak, az mind Mercator, ill. Vulcanius e kis könyvéből származik.

A gót nyelven fönmaradt emlékek eddigelé a következő kiadásokban jelentek meg:

a) Quatuor D. N. Jesu Christi evangeliorum versiones perantiquæ duæ, gothica scil. et anglosaxonica, quarum illam ex celeberrimo codice argenteo nunc primum depromsit *Fr. Junius*. Accessit et glossarum gothicum. Dortrechtii 1665. Amstelodami 1684. 2 vol. — *L. Raumer* Geschichte der germanischen Philologie, München, 1870, 121—129 l.

b) D. N. Jesu Christi SS. Evangelia ab Ulfila Gothorum in Mœsia episcopo circa annum a nato Christo CCCLX ex græco gothice translata nuncum parallelis versionibus sueco-gothica, norrœna l. islandica et vulgata latina edita Stockholmiae, 1671. — A kiadó *Stiernhielm György* volt. *L. Raumer*, id. h. 151—152. l.

c) Sacrorum evangeliorum versio Gothica ex Codice Argenteo emendata atque suppleta cum interpretatione latina et adnotationibus *F. Benzeli* edidit, observationes suas adiecit et grammaticam gothicam præmisit *F. Lye*. Oxonii, 1750. — *L. Raumer*, id. h. 202-l.

d) Johannis ab Ihre scripta versionem Ulflanam et linguam mæso-gothicam illustrantia ab ipso doctissimo auctore emendata novisque accessionibus aucta, iam collecta et una cum aliis scriptis similis argumenti edita ab *A. F. Büsching*, Berolini, 1773. — *L. Raumer*, id. h. 200—202. l. és 252. l.

e) Ulfilas gothische Bibelübersetzung nach Ihres Text mit einer grammatisch wörtlichen lateinischen Übersetzung, sammt einer Sprach-

lehre und einem Glossar, ausgearbeitet von *F. K. Fulda*, das Glossar ausgearbeitet von *W. F. H. Reinwald*, herausgegeben von *J. Chr. Zahn*, Weissenfels, 1805. E kiadás tartalmazza a codex Carolinust (a rómaiakhoz intézett levél töredékeit) is, melyet először *F. A. Knittel* adott ki 1762-ben.

f) A Codices Ambrosiani töredékeit *Angelo Mai* és *C. O. Castiglione* adták ki, Mediolani, 1819—39, 4 füzet.

g) Ulfilas, veteris et novi testamenti versionis gothicae fragmenta quae supersunt ediderunt *H. C. de Gabelentz* et *Dr. J. Loebe*, Lipsiae, 1836—46. A latin fordítással, szótárral és nyelvtannal. Nagy tudományú, sok tekintetben még ma is fontos, a maga idejében kitűnő munka.

h) Ulfilas. Die heiligen Schriften alten und neuen Bundes in gothischer Sprache. Mit gegenüberstehendem griechischem und lateinischem Texte, Anmerkungen, Wörterbuch, Sprachlehre und geschichtlicher Einleitung von *H. F. Massmann*, Stuttgart, 1857.

i) Korszakot alkotnak a gót szövegkritika terén *Andreas Uppström* († 1865) kiadásai, melyek mind az eredeti kéziratok legbehatóbb tanulmányán alapszanak. Ezek: 1. Codex Argenteus, Upsaliae, 1854.—2. Decem Codicis Argentei rediviva folia, Ib. 1857. — 3. Fragmenta gothica selecta ad fidem codicum Ambrosianorum Carolini Vaticani, Ib. 1861. és 4. Codices Gotici Ambrosiani, Ib. 1864—68.

k) Vulfila oder die gotische Bibel. Mit dem entsprechenden griechischen Text und mit kritischem und erklärendem Commentar, nebst dem Kalender, der Skeireins und den gotischen Urkunden herausgegeben von *Ernst Bernhardt*, Halle, 1875. A gót nyelvemlékek legjobb kiadása.

l) Kézi kiadásokat adtak ki *Ign. Gangeniegyl* (1848) és *F. W. Stamm* (1858). Ez utóbbit (szótárral, nyelvtannal és jegyzetekkel) az első kiadó halála után, ismételve sajtó alá rendezte *Mor. Heyne* (7-dik kiadás, Paderborn, 1875). Ezekon kívül vannak még könyvek, melyek a gót bibliából csak válogatott darabokat tartalmaznak (így *Hahn K. A.* és *Braune Vilmos*-tól).

⁴⁾ A gótok a biblia kritikai tanulmányozásával is foglalkoztak. Ezt bizonyítja többek közt Hieronymus egy levele (ed. Martianay III, 626), melyben ő két gót papnak (neveik Sunnia és Fretela, azaz Sunja és Frithhila), kik ez ügyben hozzá fordultak, a zsolotárók néhány oly helyéről ad felvilágosítást, melyekben a septuaginta és a latin fordítás eltérnek egymástól. L. *Krafft*, Kirchengeschichte I. 406. l. — Az Itala (a latin biblia) VI. századi Brixianus-féle kézírata pedig egy záróban megemlékszik a gót bibliafordításról magáról s helyteleníti a másolók eljárását, kik tetszésök szerint görög és latin források alapján

változtatnak a szövegen és megmásítják a *vulthres*eket. E gót szó, *vulthres*, mely kétségtelenül e gót melléknévből *vulthrs* (fontos, értékes) származik, Haupt szerint a. m. *id quod probum et praestans esse iudicabatur*. V. ö. *Bernhardt*, Zeitschrift für deutsche Philologie, II. 297. l.

⁵⁾ Érdekes Ulfilas bibliájának pontos összehasonlítása az eredeti szöveggel; kiténik ebből, hogy a gót püspök bámulatos tapintattal és nyelvérzékkal járt el. Csak néhány pontot emelek ki, melyekben Ulfilas tudatosan eltér az eredetitől. A *szörendet* illetőleg a tárgy gyakran áll az ige előtt, a birtokos névmás vagy sajátító a nomen után, a tagadás közvetlenül az ige előtt. Az *alaktan* terén Ulfilas a hiányzó futurumot többnyire a jelenel adja vissza, de sokszor körülírja *skulan* (ma *sollen*), *duginnan* (ma *beginnen*), *haban* segítő igékkel vagy az ige elé kapcsolt *gpartikulával*. A névelőt, a dualist, a kötőmódot, megfelelően a gót nyelv szellemének, ritkábban használja, mint a görög szöveg. A praesens historicumot is kerüli, az országneveket pedig rendszeren a népek nevével helyettesíti. A gót mondatkötés nem egyszer helyesebb és találhatóbb, a gót kifejezés néha gazdagabb és tartalmasabb, az egész előadás itt-ott szebb, mint a görögben. Igen sikerült pl. Márk evangéliomának V. fejezetének fordítása. A görögben előforduló szójátékokat és assonánczokat vagy alliterációkat Ulfilas nemcsak rendszeren visszaadja, hanem még szaporítja is. A jegyzetekben figyelmeztettem az ilyenekre, sok példát gyűjtött *Massmann*, Ulfilasában, p. LXXXIX. — Szótára gazdagságát és kifejezései változatosságát sokszor tünteti föl Ulfilas, midőn ugyanazon görög szót vagy fordulatot többféleképen fordítja le gótra. Példákat gyűjtött *Löbe*, Grammatikájában, p. 284, és *Bernhardt*, Kritische Untersuchungen, II, 18. — E jelességek mellett alig jőnek tekintetbe azon csekélyszámú félreértések vagy gyöngye helyek, melyek itt-ott előfordulnak és sokszor a rendelkezésére állott szövegek hibáin alapulhatnak. A jegyzetekben ezekre is utaltam.

Feltűnő, hogy Ulfilas aránylag kevés idegen (héber és görög) szót vett fel nyelvébe; mindössze a következőket: *abba* atya, *aggilus* és *arkaggilus* (ἄγγελος, ἰσχυροῦς) angyal, *aikklesjo* (ἐκκλησία) egyház, *aipiskaupei* (ἐπισκοπή) püspökség, *aipiskaurus* (ἐπίσκοπος) püspök, *aipistaule* (ἐπιστολή) levél, *aivaggeli* v. *aivaggeljo* (εὐαγγέλιον) evangéliom, *aivaggelista* (εὐαγγελιστής) evangélista, *aivaggeljon* (εὐαγγελίζεσθαι) hirdetni, prédikálni, *aivlaugju* (ἐδολγία) önkénytes adomány, *aivcharistia* (εὐχαριστία) köszönet, *alabastraun* (ἀλάβαστρος) alabastrom, *anathaima* (ἀνάθεμα) átok, *apaustauli* (ἀποστολή) apostoli hivatal, *apaustaulus* (ἀπόστολος) apostol, *aromata* (ἀρώματα) fűszer, *assarjus* (ἀσάριον) fillér, *azymus* (ἄζυμος) kovásztalan kenyér, *barbarus* (βάρβαρος) idegen, *byssus* (βύσσος) finom vászon, *diabaulus* (δίαβολος) ördög, *daimonareis* (δαίμονες) ördöngös, *diakaunus* (δικάκωνος) szerpap, *drakma* (δραχμή) pénznem, *gaiainna*

(γέεννα) pokol, *gazaufilak' aun* (γαζοφιλάκιον) kineztár, *hairaisis* (αἱρεσις) eretnekség, *jota* (ἰώτα) i-betű, *kaurban* (κορβαν) adomány és *kaurbanus* (κορβάν) templom kinese, *maimbrana* (μειμβρανα) hártýalevél, *mammona* gazdagság, *martyr* (μαρτυρ) vértanú, *nardus* (νάρδος), *paintekuste* (πεντεκοστή) pünkösöd, *parakletus* (παράκλητος) vígasztaló, *paraskaive* (πρασκαιβή) készüles napja, *paska* (πάσχα) húsvét, *paupura* (πορφύρα) bibor, *pistikeins* (πιστικός) hamisítatlan, *praizbytairei* (πρεσβύτερος) és *praizbytairi* (πρεσβύτεροι) a papság, *praufetus* (προφήτης) és *praufetis* (προφητις) prófeta, *praufetja* (προφητεια) jövendölés, *praufetjan* (προφητεβειν) jövendölni, *psalma* vagy *psalmo* (ψαλμός) zsoltár, *sabbato* vagy *sabbatus* (σάββατον) szombat, *skaurpjo* (σκορπίος) skorpió, *smyrn* (σμύρνα) mirha, *spyraida* (σπυρίς) kosár, *synagoge* (συναγωγή) zsinagóga, *taitrarkes* király, *thymiamu* (θυμίαμα) tömjén. — Tehát körülbelül negyven idegen szó. És megjegyzendő, hogy Ulfilas több fogalomra az idegen szó mellett és ezzel felváltva nemzeti gót szót is ismer és használ, pl. *aikklesjo* mellett *gamainths* (ma *Gemeinde*), *aipistaule* m. *bokos* (ma *Buch*), *gaiainna* m. *halja* (ma *Hölle*), *daimonareis* m. *unhulthons habands* (ma: *Unhold habend*), *diakaunus* m. *andbahts* (ma *Amt*), *praisburytaireis* m. *sinista* (*sinis*, idős, felső foka) stb. V. ö. K. *Weinhold*, Die gotische Sprache im Dienste des Kristenthums, Halle, 1870. K. *Börner*, Über die Declination der Fremdwörter im Gotischen, Barmen, 1859. *Bernhardt*, Vulfila, bev. §. 7.

A német pogány vallás fogalmainak megjelölései közül Ulfilasnál csak *unhultho* (rosz szellem), *unhultha* (ördög), *skohsl* (gonosz szellem) és *hrairadubo* (gerlicze) találhatók. Pogány fogalmakra emlékeztetnek: *alhs* (templom), *blotan* (tisztelni), *hunsl* és *sauths* (áldozat), *ufarskafts* (kezdet), *gudja* (pap), *sinista* (legidős), *midjungards* (föld kerekége), *vaggs* (paradicsom), *manaseths* (emberiség) és *midjasveipains* (vízözön). V. ö. *Krafft*, Kirchengeschichte, I. 267. s kk. ll.

8. A kisebb gót emlékek.¹⁾ Ulfilas biblia-fordításán kívül még a következő öt, illetőleg hat kisebb gót nyelvemlék maradt az utókorá:

1. *Egy gót naptár*, az Ambrosianus A-codexben. Először *Mai és Castiglione* (Ulphilae partium ineditarum specimen, Mediolani, 1819) adták ki. A naptár, mely csak töredékesen maradt fenn, közvetlenül a Philemonhoz címzett levél után állott, de első négy levele, mely a január 1. és október 22. közti 295 napot tartalmazta, elveszett. A naptár másolója, úgy látszik, be sem fejezte írását, mert az utolsó lap, melyen decembernek kellene állnia, üres. Az egyes napokon föl vannak jegyezve a vértanúk is, még pedig, Philippus kivételével, csupa gót származású vagy az

Alduna vidékein martyr-halált szenvedett szent férfiak. Ebből méltán következtethetni, hogy e naptár az Alduna vidékein készült.

2. *Skeireins*²⁾ *aivaggeljons thairh Johannen* (János evangyéliomának magyarázata), mindössze nyolcz össze nem függő levél, öt az Ambrosianában Milanóban, három a Vaticanában Rómában; mind másodiratos, az első töredék fölé a chalcedoni consilium tárgyalásai, a másik fölé Fronto van írva. A latin írás a IX. századból való; a kéziratok valószínűleg a bobbioi könyvtárból származnak. Eredetileg száz levél lehetett az egész mű. Első kiadását *Mai és Castiglione* eszközölték (Mediolani, 1819), a másodikat, latin fordítással és szótárral, *Massmann Fer.* (München, 1834). A szöveg kritikai tárgyalásával és magyarázatával foglalkoztak: *Löbe J.* (Beiträge zur Textberichtigung und Erklärung der Skeireins, Altenburg, 1839), *Uppström* (Fragmenta gotica selecta, Upsaliæ, 1861) és kitünő sikerrel *Vollmers A.* (Die Bruchstücke der Skeireins, München, 1862).

A *Skeireins* feladata és tartalma: János evangyéliomának magyarázata. Mondatról mondatra fejtegeti az evangyéliomot, melyet szóról szóra idéz. A *Skeireins* nem fordítás, hanem eredeti munka, mely azonban a görög commentatorok felhasználásával készült. Ezt helyesen kimutatja *Bernhardt* (Vulfila, p. 612). A *Skeireins* szerzője főleg Cyrillusnak, az alexandriai érseknek, és Heracleai Theodorusnak műveit használta. Minthogy Cyrillus 400 körül született, a *Skeireins* legfeljebb az V. század közepéből való. Ulfilas tehát nem lehet e munka szerzője, mint még *Massmann* hitte. Ellenben bizonyos, hogy Ulfilas biblia-fordítása már megvolt, midőn a *Skeireins* létrejött, mert a János evangyéliomának és a többi bibliai idézeteknek szövege, melyet idéz, teljesen egyezik az Ulfilas fordításának szövegével.

A *Skeireins* határozott célja: az arianismus védelme. Sabellius és Marcellus tanát, kik az Isten-apa és Isten-fű egységét és egyértékűségét tanítják, mint helytelent és téveset ismételve, az evangyélista szavainak magyarázata alapján, czáfogatja.

3. *Két latin papyrus-okmány*, melyeket Nápolyban és Arezzóban találtak. Első kiadásuk: *Massmann, Frabauhtabokos*³⁾ oder die gotischen Urkunden von Neapel und Arezzo. Wien, 1838. — Az okmányok a VI. századból származnak, tehát két századdal fiatalabbak, mint Ulfilas fordítása. Nyelvök⁴⁾ és írásuk nem oly tiszta

és szép, mint Ulfilasei, a mi onnan magyarázandó, hogy itt a köznapi szükség és használat eszközei.

a) A *nápolyi okmány* 551-ből való, tehát Totilas uralkodása alatt kelt, közvetlenül Narses fellépése előtt. Tartalma: Szt. Anastasia egyháza (*aclicie gotice sancte anastasiae* vagy *eclesie legis gothorum sancte anastasiae*) Ravennában 120 sillinget (solidi aurei) vett kölcsön valami Petrus Defensortól. Most 180 silling értékű telket adnak át neki s visszakapnak 60 sillinget. Négy gót pap tanuskodik saját keze aláírásával.

b) Az *arezzoi okmány* elveszett; csak (nem épen pontos) facsimiléje és kiadása van meg e műben: *Doni Inscriptiones antiquae ed. Gori, Flórencz, 1731.* Tartalma: Diaconus Gudilub a Caballaria jóság négy uncia terjedelmű telkét 133 sillingen adta el Alamod diaconusnak. Csak Gudilub aláírása van meg.

4. A *salzburgi szírony-kézirat* a IX. századból, most Bécsben, mely gót runabetűket s azonkívül néhány szót és számjegyet a biblia-forlításból (Genesis, c. V.) tartalmaz. L. *W. Grimm*, Wiener Jahrbücher der Literatur, 43. köt.

5. Egy gót *hexameter* az Anthologia latinában. Kiadta és magyarázta *Massmann*, a Haupt-féle folyóirat I. kötetében, p. 379—384. és *J. Grimm*, Gesch. d. ds. Spr., I³, 318. *Massmann* Ulfilasában (p. 662) is olvasható. V. ö. *Aug. Grabow*, Ein gotisches Epigramm (Viro ill. Augusto Stinner ... congratulatur Philomathia Oppoliensis), Oppeln, 1880.

¹⁾ Ezek rendesen bennfoglaltatnak a nagyobb Ulfilas-kiadásokban; legjobban ezek is *Berhardtnál*, ki a szükséges történeti és nyelvi magyarázatokat is adja.

²⁾ *Skeireins* a. m. *ἐπιγραφὴς*, ebből *skeirs*, világos (l. a szótárt). Ez elnevezés *Massmann*-tól származik; az első kiadók, *Mai és Castiglione*, homiliának nevezték volt.

³⁾ Ebből: *buġġan*, praet. *bauhta*, venni; *fra-buġġan* eladni, — és *bōka*, betű, többesben: levél, okmány.

⁴⁾ A legfontosabb nyelvi eltérések, kisebb hanyagságok mellett (pl. *e* és *i* felcserélése), a következők: a) Rövid *o* szerepel, pl. *diakon*, *diakona*; — b) a ragok hangzói és összetételekben az első szó zárhangzója ingadozók; látszik, hogy már kezdik értéküket veszíteni, pl. *gahlaibim* és *gahlaibaim* e h. *gahlaibam*; — c) a nominativus *s*-képzője elveszett, pl. *guderith* e h. *gudareths*, *diakun* v. *diakon* e h. *diakanus*, *alamud* e h. *alamods*. L. ezekről bővebben *Bernhardt* Vulfilaját, 649—650. ll.

HEINRICH GUSZTÁV.